

: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1890. – Т. XI. – 976 s.

³⁷ Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S. 412.

³⁸ Ibid. – S. 414.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Шухевич В. Гуцульщина: [Репринтне видання 1899 р.]. – Верховина, 1997. – Ч. 1–2. – С. 82–83.

⁴¹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – Т. XII. Wojewodstwo stanislaw. – Warszawa : Wyd. C.K.S., 1923. – S. 12.

⁴² Ibid. – S. 11.

⁴³ Копчак С.І. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття: Статистико-демографічне дослідження. – Львів: Світ, 1996. – С. 191.

⁴⁴ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – Tom XII. Wojewodstwo stanislawowskie. – Warszawa: Wyd. C.K.S., 1923. – S. 10–11.

⁴⁵ Mistovny Slovník Československe Republiky. – Praga, 1935. – S. 8.

⁴⁶ ДАІФО. – Ф. 2, Оп. 1. – Од. зб. 1819. – Арк. 35; Оп. 1. – Од. зб. 2124. – Арк. 29–33; Оп. 7. – Од. зб. 900. – Арк. 94–105; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – Tom XII. Wojewodstwo stanislawowskie. – Warszawa: Wyd. C.K.S., 1923. – S. 10–12; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1881. – Т. VI. – Rocznik 2. – S. 168–169; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – Zeszyt 1. – S. 18–19; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1888. – Т. XIII. – Zeszyt 2. – S. 70–77; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1901. – Т. XXVI. – Zeszyt 1. – S. 17–27.

⁴⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1890. – Т. XI. – 976 s.

⁴⁸ Mistovny Slovník Československe Republiky. – Praga, 1935. – S. 8.

Summary

*Volodymyr Klapchuk
(Ivano-Frankiv'sk)*

Population of Hutsulshyna

The article gives the characteristics of antropogical peculiarities of Ukrainian population in Hutsulshyna, which is based on famous Ukrainian and Polish scientists' investigations. The detailed statistic materials of the second half of XIX – the first third of XX centuries, about settlements and inhabited points are analysed, analytical characteristic of its amount, national and religious part of the population are revealed in the article.

Key words: Hutsulshyna, anthropology, Germanic group, romance group, Finnish-Hungarian group, Slovanic group, demographical processes, national and religious part of population.

УДК: 91 (477)(092) „18”: 910.4

**Борис Білецький
(Чернівці)**

УКРАЇНСЬКИЙ КОЛУМБ КОЗАЦЬКОГО РОДУ

У статті аналізується вклад Юрія Лисянського, українського мореплавця і вченого, у здійснення першої кругосвітньої подорожі 1803–1806 рр. на кораблі «Нева» та наслідки цієї подорожі.

Ключові слова: кругосвітня подорож, військовий моряк, морське сполучення, етнографічні дослідження, географічні відкриття, океанографія, рідний край, український родовід.

Щедра на таланти українська земля подарувала людству цілу плеяду геніальних вчених, співаків і композиторів, поетів і письменників, учених і винахідників, мандрівників і мореплавців. Та через історичні обставини, часом драматичні, а то й трагічні, синам та дочкам цієї благословенної землі доводилося збагачувати скарбницю знань світової цивілізації, перебуваючи далеко за межами рідної землі, а тому на отчій землі їх талант не завжди був належно оцінений і відповідним чином визнаний.

На жаль, деякі сусідні народи, воліючи мати в національному пантеоні знаменитих українців, заперечували їх український родовід¹. З приводу цього академік Іван Дзюба зазначав: «Конче потрібно повернути Україні імена великих діячів, митців та вчених, привласнених іншими культурами². Серед таких – і Юрій Федорович Лисянський (1773–1837), якого не тільки в російськомовних (Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т.3³, Большой энциклопедический словарь. – М.-СПб, 2001⁴, 100 великих мореплавателів / Авадьева Е.Н., Зданович Л.И. – М. 2004⁵), а й в деяких україномовних виданнях (Устименко Л., Афанасьєв І. Історія туризму. – К., 2005⁶) вважають його росіянином, а не українцем. Факти засвідчують зовсім інше. Як зазначено в Українській Радянській Енциклопедії, Юрій Федорович Лисянський – вітчизняний мореплавець, один з організаторів і керівників першої російської кругосвітньої подорожі 1803-1806 рр.⁷. Про його українське коріння засвідчують документальні та літературні джерела, що зберігаються на Батьківщині нашого співвітчизника⁸.

Про рід Лисянських відомо з «Реєстру усього Війська Запорозького 1649 року». У ньому зазначається, що у Чигиринському полку служив Василь Лисянський, там в Бакицькій сотні було вже троє Лисянських: Мисько, Юрко й Дмитро. Були Лисянські і в Корсунському полку⁹. У XVIII ст. одна з гілок роду Лисянських дослужилась до старшинських рангів і отримала на кінець століття російське дворянство. Як засвідчує «Виписка» з протоколу Чернівівської дворянської комісії від 7 січня 1785 р.,

батько Юрія – Федір Герасимович Лисянський та його брати предводитель дворянства Березинського повіту бунчуковий товариш Даміян і військовий товариш Іван були дворянського походження. Батько Юрія, як зазначено в документі, «перво служив при письмених указах справах в сотенній Ічнянській канцелярії й Прилуцькій лічильній комісії декілька год». Пізніше, вже будучи при Київській духовній консисторії канцеляристом, він обрав духовну кар'єру і 1760 р. був рукопокладений у священники міста Ніжина, а в 1781 р. став протопопом (настоятелем храму), в якому у протопопському чину й нині перебуває»¹⁰.

Народився Юрій Федорович Лисянський 13 вересня (за іншими даними, 2 квітня) 1773 р. на Чернігівщині у місті Ніжині в старовинній, але небагатій українській родині. Як зазначається у праці Є.Л.Штейнберга «Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского», «... багато провінційних чиновників і політиків охоче стали віддавати синів у Морський корпус». В числі таких поміщиків був ніжинський дворянин Федір Лисянський, до якого в Петербурзі ставились досить прохолодно як до дрібнопомісного провінційного дворянина¹¹. За іншими джерелами зазначається, що Юрій народився в сім'ї священника, що підтверджується низкою документів, які засвідчують, що Федір Лисянський дійсно був протоієреєм церкви Іоанна Богослова, яка збереглась і до наших днів, як і будинок, де мешкала родина Лисянських¹². Ніжин в ті часи був адміністративним центром Ніжинського козацького полку і незабаром став повітовим центром Чернігівського намісництва. Уже тоді місто було одним з найдавніших торговельно-ремісничих осередків в Україні. У 70-80 рр. ХУІІІ ст. в Ніжині діяло 8 ремісничих і цегельних цехів та заводів, дві купецькі мануфактури, 373 торговельні заклади, а товарообіг місцевих ярмарків становив 1 млн. крб.

Велику роль в торговельному житті міста відігравали греки-купці. У ХУІІІ ст. вони заснували тут власну колонію і вели активну торгівлю з Україною, Росією, Молдавією, Кримом, Туреччиною, Німеччиною, Австрією, Італією та іншими країнами. Для цього користувалися водним шляхом сполучень по річках Остер – Десна – Дніпро¹³. Дім Лисянських був неподалік цього водного шляху, адже Ніжин розташовувався на берегах Остра. Не виключено, що спостереження за грецькою навігацією, які Юрій вів, проживаючи неподалік річки, ще з дитинства викликали захоплення морськими мандрівками. Однак як би то не було, можливо, це був вибір долі, можливо, скрута, в яку потрапив батько Юрія, рано овдовівши і залишившись з трьома синами-підлітками. Він, який завжди з цікавістю читав літературу про морські подорожі, вирішив віддати в Морський корпус двох молодших синів Юрія і Ананія, а старшого Івана залишив при собі, щоб він допомагав йому в управлінні невеликим маєтком¹⁴.

Вдавшись по «допомогу одного з впливових земляків», Федір Лисянський влаштував своїх синів Юрія і Ананія на навчання в Морський шляхетський корпус. Навчання в ньому тривало шість років. Заняття проходили з сьомої до одинадцятої години ранку і з другої до шостої вечора. В ранковий час викладались складніші предмети: морські і математичні науки, у вечірні – більш легші: словесні науки та іноземні мови. В перерві між заняттями – обід, ігри, підготовка до уроків.

Сумуючи за рідною землею, Юрій завжди з любов'ю і жалем згадував про батька, про роки, проведені в маленькому українському містечку. Оскільки біля нього був брат Ананій, він не почував себе самотнім. Жили вони досить дружно, хоча за характером були зовсім різними: Юрій – веселий, товариський, гарячкуватий, здатний до захоплення; Ананій – спокійний, неспішливий, повільний. Юрій швидко зблизився де з ким з кадетів п'ятої роти, до якої він був зарахований.

Шестилітнє навчання в Корпусі ділилось на два курси: кадетський і гардемаринський, по три роки кожний.

Юрій своєю сміливістю, вправністю і веселим характером завоював симпатію не тільки однолітків, але й старших кадетів і навіть гардемаринів.

Навчання давалось йому легко. Читанню, письму, початкам арифметики Юрій був навчений ще до вступу в Корпус, а тому і успіхи на заняттях були кращі від інших.

Юрій, наділений від природи допитливим розумом і жвавим уявленням, хотів і знати більше від інших – про небо, про зорі, рослин і тварин, про гори і ріки, а головне – про далекі країни, в яких проживають невідомі племена...

На літні канікули, як інші, Юрій не їхав додому, оскільки це було далеко і дорого. Три літа провів він в Корпусі, практикуючись в греблі і в управлінні шлюпкою, граючи в городки, в «житки», в «солдат».

У березні 1786 р. виповнилось три роки перебування Лисянського в Морському корпусі. Уже тоді він був переведений в гардемарини. Учителі і офіцери ставились до гардемаринів м'якше і ввічливіше, ніж до кадетів. Навчальні заняття вимагали більше часу і старанності. На цьому курсі Юрій з насолодою читав книги з ботаніки і зоології, опиши мандрівок, які допомагали йому пізнати природу і життя людей. Але з часом він переконався, що на математиці ґрунтуються всі науки, нею і всесвіт рухається. Вагомим аргументом на користь цього стали перші практичні плавання, після чого Юрій дав собі слово досягти досконалості в фаховій справі, що було неможливо без глибоких знань з математики¹⁵.

На 1788 рік, коли Лисянський починав шостий рік свого корпусного життя, коли до завершення гардемаринського курсу залишалось менше року, склалися надзвичайні обставини – загроза війни з

Швецією, внаслідок чого було вирішено призвати на службу не тільки тих, хто випускався у звичайному порядку, а й гардемаринів передостаннього курсу, які будуть підвищені «за мічмана». Серед випускників було 142 чоловіка. В числі дострокових був названий і Юрій Лисянський.

Протягом кількох тижнів перевірка знань закінчилась і підвищення в чині відбулось. Юрій розраховував одержати відпустку, щоб на короткий час з'їздити до Ніжина, адже п'ять років він не бачився з батьком і братом Іваном. Та не судилось. Всі підвищені були негайно розписані по кораблях і відправлені до місця служби.

Закінчивши у 14-річному віці Морський корпус і ставши за успіхи в навчанні унтер-офіцером, Юрій Лисянський під час російсько-шведської війни прийняв бойове хрещення у складі Балтійської військової ескадри, брав участь уже як мічман у морських битвах поблизу островів Готланд і Еланд та біля міста Ревеля (Талліна), де проявив особисту мужність і професіоналізм військового моряка.

Після підписання мирного російсько-шведського трактату 2 серпня 1790 р. Лисянський, мріючи про кругосвітню подорож, про її реалізацію, після восьми років розлуки збирався у відпустку на рідну землю, хотів побачитись з батьком і братом¹⁶. Проте і цього разу склались обставини не на користь Юрія Лисянського. Після укладення миру відпусток на флоті не давали, а тому він не міг з'їздити в Ніжин.

Влітку 1791 р. Юрій після трьох років розлуки побачився з братом Ананієм, який повернувся на Балтику і був відряджений з кількома молодими офіцерами, які збагатилися бойовим досвідом, доручивши їм практичні заняття в Корпусі з кадетами і гардемаринами. Ананій уже тоді був у чині лейтенанта. Зиму вони провели разом.

Після трьох років повоєнного буденного плавання по Балтійському морю у 1793 р. Юрія Лисянського було відправлено на стажування до Великобританії. З цього приводу він писав до батька: «Люб'язний батечку! Її Імператорській Величності треба було указати вибрати шістнадцять достойних морських офіцерів для служіння волонтерами на англійському флоті. Шановний мій начальник, адмірал Олександр Іванович Круз, назначив мене в число таких, а тому поспішаю повідомити Вас про цю щасливу подію. Нам наказано відправитись в Англію якомога швидше, отже, я з Росії до Вас писати не буду більше, а прошу побажати мені, при благословенні Вашому, тих успіхів, при яких я коли-небудь міг бути корисним моїй Батьківщині. Прощайте. Ваш син Юрій Лисянський»¹⁷.

Будучи в складі англійського флоту, Юрій Лисянський протягом 1794-1795 рр. взяв участь у воєнних діях проти Франції, побував у Вест-Індії на островах Антигуа та Невіс. Уже тоді в 22-річному віці молодий лейтенант здійснив свої перші наукові дослідження, вивчаючи природу, економіку, ет-

нографію згаданих островів. За місяць стоянки на острові Антигуа Лисянський добре познайомився з природою і побутом острова, побачив власними очима розкішну тропічну рослинність, про яку раніше знав лише з книг: кокосові пальми, цукрову тростину, апельсинові, лимонні й гранатові дерева. Особливо його зацікавили цукрові плантації¹⁸. В листі до брата з цих країв він писав про рабську працю негрів, які виробляли цукор, кофе, ром і інші продукти жарких кліматів для своїх панів. Становище цих рабів скрізь було дуже бідне, їх же володарі проводили своє життя в достатку, в розкошах. Він бачив, що в заморських володіннях Англії мільйони людей приречені на ганебне і жалюгідне існування, що змушує забути про різницю між людиною і твариною.

Побачене викликало в ньому обурення і гнів, гостру тугу за рідним краєм. Його нестерпно тягнуло додому, на Україну, до березових гаїв, косогорів, сірих крижин, які крутилися у збуреній річці, до розкиданих сіл, перелісків, граків...

І хоч він, зайнятий морськими дослідженнями, має намір, вивчаючи південь Африки, залишитися біля мису Доброї Надії на 4-5 місяців, щоб особливо дослідити південь континенту, який дуже потрібен для тих, хто плаває на схід від неї, в листі від 18 березня 1797 р. до брата Ананія з цих далеких країв він пише: «Прошу переслати мій портрет, посланий з капітаном Стівенсом, до батька, котрий йому буде приємний, не бачивши мене з 1782 року (Б.Б. – 15 років), у випадку смерті старого, хай брат Іван Федорович його має»¹⁹.

Перебуваючи на острові Святої Олени, Лисянський сховався його вздовж і впоперек: здійснював прогулянки в гори, любувався мальовничим ландшафтом і робив наукові спостереження, уважно оглядав ґрунт, звернув увагу на багатство лави, змішаної з камінням, внаслідок чого прийшов до висновку, що острів має вулканічне походження.

В районі екватора (біля островів Зеленого мису) Лисянський проводив деякі заміри довготи і вів метеорологічні спостереження, необхідні для визначення найбільш сприятливого курсу для переходу екватора.

Пристрасть до ботаніки і зоології, які пробудилися в Лисянському з малих літ, знаходила в Африці обширне поле діяльності. Йому вдалось побачити диковинних птахів: гігантських – страуса і «секретаря» і багато маленьких – «цукрову», гамідберд і «кінс-фішер». Він придбав опудало білого попугая і райської птиці та колекцію черепашок²⁰.

Тривале перебування на англійському флоті, численні подорожі, зустрічі з цікавими людьми збагатили Лисянського новими знаннями і дорогоцінним досвідом не тільки як військового моряка, а й як вдумливого, різнобічного вченого-природознавця, географа, етнографа, флотоводця.

7 січня 1799 р. Лисянський прибув до Індії, де знайомився з її казковими багатствами, магараджа-

ми, загадковими культурами, дивовижними звичаями, з визначними пам'ятками, з побутом індусів і парсів.

В час перебування в Індії Лисянському стало відомо, що його підвищили в чині до капітан-лейтенанта і вимагали негайного повернення в Росію. Він змушений був підкоритися розпорядженню російського посла в Лондоні Воронцова і повертатися додому.

У липні 1802 р. проект Крузенштерна про кругосвітню подорож було схвалено. Він передбачав організувати на російських суднах ефективно морське сполучення між російськими європейськими портами та російськими американськими володіннями на Алясці. Разом з тим передбачалося здійснення величезних за обсягом наукових досліджень.

7 серпня 1803 р. Крузенштерна затвердили начальником експедиції, а його заступником як високий професіонал став ставний, вродливий, з левиною чуприною і пишними бакенбардами, нерозлучний колега Крузенштерна, що відзначався щирою, життєрадісною вдачею, – Юрій Лисянський. Для реалізації цих планів було використано два судна – «Надежда» і «Нева». Вони мали виконати важливі завдання. По-перше, належало перевезти вантажі для Російсько-Американської компанії, факторії якої розташовувалися на узбережжі Північної Америки. По-друге, започаткувати дипломатичні відносини з Японією, що затято відмежовувалась від усього світу. По-третє, треба було провести різноманітні географічні дослідження. «Надіжду» вів Крузенштерн, «Невою» керував Лисянський²¹.

Вирішальну роль в організації експедиції відіграли підприємці Російсько-Американської компанії, які були найбільш зацікавлені в її здійсненні. Однак ці наміри вдалось реалізувати не скоро – довелось ще прожити в Англії осінь і зиму, до відкриття навігації на Балтійському морі. Сім років пробув Лисянський в чужих землях і морях. Він поїхав юнаком, а повернувся мореплавцем і воїном, набувши широких і різнобічних знань, загартувавшись в плаваннях і битвах, з немалими труднощами за минулі роки надбав досить багато раритетів²².

Серед цих раритетів – англійська книга Джона Клерка «Досвід морської тактики – систематичний і історичний з пояснювальними гравюрами». На початку XIX ст. твір Клерка був останнім словом англійської військово-морської думки. Лисянський, знаючи, як мало ще опубліковано в Росії теоретичних праць такого роду, привіз книгу з собою, маючи намір перекласти її російською мовою. 1801 р. він здійснив переклад книги Клерка, яка побачила світ під назвою «Рух флотів». Вона засвідчила, що Лисянський досконало оволодів корабельним мистецтвом, і була схвалена М.С.Мордвіновим, який очолював Адміралтейство. Поряд з цим його не полишала ідея здійснення кругосвітнього плавання,

яку він виплекав разом з Крузенштерном, дбаючи про розширення торгівлі Росії з багатими країнами Індійського та Тихого океанів.

7 серпня 1803 р. шлюпи «Надежда» і «Нева» підняли якорі і вийшли з Кронштадтської гавані. Так почалась перша російська кругосвітня подорож.

Протягом 1803 р. вони пройшли по маршруту Кронштадт-Копенгаген – острів Фальмут (Англія) – Канарські острови (Іспанія) – острів Святої Катерини (Бразилія). Протягом подорожі була проведена велика наукова робота. Як і раніше, плаваючи на англійських суднах, Лисянський проводив велику роботу з вивчення природи островів, які відвідували, життя та побуту їх населення. В грудні 1803 р. вони перетнули екватор, відзначивши цю подію і новий рік на острові Святої Катерини. Слідуючи цим курсом, Лисянський в Тенеріфському порту Санта-Крус скористався нагодою перевірити в місцевій обсерваторії свої хронометри і поповнити колекцію рідкісних мушель. Один з його офіцерів здійснив опис природи і життя острова. Сам Лисянський виявив, що від острова Тенеріф з північної сторони значно відрізняється від його зображення у відомому англійському ост-індському атласі. Він зробив новий рисунок острова, намагаючись дотриматись точності у всіх деталях. Це була його перша робота для складеного ним в наступному надто цікавого атласу²³.

При наближенні до екватора, здійснивши старанний підрахунок, Лисянський наказав підняти на «Неві» гюйс (військово-морський прапор) і підійти поближче до «Надежды». Після перетину екватора Лисянський посилено займався спостереженням за морськими течіями, надаючи цій галузі океанографічної науки особливо важливого значення. Щоденно він здійснював відповідні підрахунки і записував їх результат. Співставивши всі одержані дані, він прийшов до висновку, що на відстані від Канарських островів до екватора «Нева» відхилилась від курсу майже на градус на південь і на стільки ж на захід. Це спостереження, записане Лисянським в судновий журнал і в наступному зазначене в опублікованій ним книзі, мало важливе наукове і практичне значення²⁴.

Перебуваючи на острові Святої Катерини, Лисянський і інші моряки використали цей час для вивчення острова: його флори, тваринного світу, жителів. Вони були вражені багатством тропічної природи, яскравістю фарб, різноманітністю рослин, тварин, птахів. Всі дивувались кокосовим пальмам і апельсиновим деревам, милувались строкатими кольорами попугаїв. На цьому фоні з особливим контрастом сприймалось життя невеличких, яких привозили з Африки і яких продавали за 100-200 піастрів, їх життя мало чим відрізнялось від життя тварин. У березні 1804 р. він спостерігав у районі мису Горн так звані «Магелланові хмари», які засвідчували близькість південного краю

Америку. Обігнувши мис Горн, «Нева» вийшла в Тихий океан, підійшовши до острова Пасхи. Протягом кількох днів Лисянський шляхом старанних астрономічних спостережень і вимірювань уточнив координати острова і визначив помилку, допущену в творі Джеймса Кука. Він описав природу острова, побут і звичаї його жителів, обриси узбережжя і прибережних глибин. Загалом він склав найбільш повний опис острова порівняно з його попередниками²⁵.

Перебуваючи на Маркізьких островах, Лисянський проводив спостереження і помітив значну помилку у відомій на той час англійській карті (острів Монтане в зображенні на карті був у два рази меншим острова Фатугу) і виправив її. На острові Нукагіва моряки придбали предмети місцевого вжитку з метою наукового дослідження. Велика етнографічна колекція, складена Лисянським під час цього плавання, була ним пізніше передана в Петербурзьку публічну бібліотеку, а потім перейшла в Рум'янцевський музей.

Лисянський зайнявся вивченням острова Нукагіва. За своїми власними спостереженнями і частково інших членів екіпажу він склав опис острова, його клімату, всіх видів місцевої флори, фауни, дав обриси берегової лінії. Особливо детально розповів Лисянський про побут, звичаї населення і про суспільний устрій острова. Ці записки, які в майбутньому ввійшли до виданої Лисянським книги, включали до свого складу і словник мови жителів Нукагіви, який містив близько ста найбільш вживаних слів і виразів.

Обігнувши Гавайський архіпелаг, підійшли до затоки Кеалеке-Кук. Крім провізії, тут придбали чимало місцевих раритетів. Етнографічна колекція, розпочата ще в ост-індських плаваннях 1792-1795 рр., все більше збагачувалась за рахунок надбань на острові Оаха (Гавайські острови).

Далі «Нева» попрямувала до Північної Америки. Кінцевим пунктом плавання стали острови Кадьяк і Сітке, в районі яких Лисянський відкрив два маленьких острови, яким присвоїли ім'я Чичагова і Круза²⁶. Взимку 1804-1805 рр. Лисянський провів тут багато цікавих астрономічних і метеорологічних спостережень, визначив з точністю координати гавані Святого Павла, зробив опис берегів островів. Він старанно, з великим захопленням займався також етнографічними дослідженнями. Роз'їжджаючи від однієї «губи» до іншої, від поселення до поселення, Юрій заходив у «барєбори», спостерігав працю місцевих жителів, їх сімейне життя, обряди, довго бесідував з стариками і юнаками, з жінками і дітьми, з старшинами і бідняками. Лисянський пробував хоч трохи просвітити цих людей, навчити їх будувати міцне житло, займатися ремеслами і землеробством.

14 червня 1805 р. «Нева» залишила гавань Святого Павла і взяла курс на Китай. 16 жовтня 1805

р., пропливаючи на захід від Гавайських островів, екіпаж «Невы» відкрив острів, названий на честь Ю.Лисянського, а потім і скалу, названу по імені Крузенштерна, та нанесли їх на карту.

15 листопада «Нева» досягла Маріанського архіпелагу і, пройшовши між островами Тініаном і Гуагом, попрямувала до острова Формоза (Тайвань).

2 грудня, минувши архіпелаг островів Лема, «Нева» кинула якір біля острова Самшу, недалеко від Макао. Тижнем раніше сюди прибула «Надежда» і перебувала в бухті Тайпа. Їх плавання пройшло успішно, хоч посольство в Японію закінчилось невдачею – дружні ділові контакти установити з Японією тоді не вдалось.

Дещо пізніше «Нева» перейшла з Макао в бухту Вампу, недалеко від Кантона, куди й відправились Лисянський і Крузенштерн для переговорів з китайськими купцями. На початку січня 1806 р. вони досить вигідно продали товари, привезені з півночі, і закупили китайські товари: чай, фарфор, тканини, рис, зелень.

За два з лишнім місяці перебування в Китаї російські моряки познайомились з своєрідними політичними і побутовими умовами Китаю, зібрали великий матеріал, що стосувався зовнішньої торгівлі Китаю. У лютому 1806 р. моряки вирушили додому. Їх маршрут пролягав через Південно-Китайське море, мимо островів Індонезії, через Індійський океан, мис Доброї Надії і звідти в Європу. За складних погодних умов кораблі в третій раз за час плавання загубили один одного. Далі кожен з них здійснював плавання самостійно. Відділившись від Крузенштерна, Лисянський перший в історії навігації здійснив без будь-яких зупинок перехід від Кантона до берегів Великобританії за 142 дні без втрат і пошкоджень.

13 липня 1806 р. «Нева» залишила Портсмут і вранці 5 серпня (24 липня за старим стилем) стала на якір в Кронштадтській бухті, а 19 серпня прибула і «Надежда».

Кругосвітня подорож Юрія Лисянського тривала два роки, одинадцять місяців, вісімнадцять днів.

Слава першої російської кругосвітньої подорожі, що поширилась по всій Російській імперії і далеко за її межами, була цілком заслуженою. Результати цього успішного плавання прославили російську науку новими відкриттями. На карту світу були нанесені острови, протоки, рифи, бухти і миси, виправлені неточності карт Тихого океану, складено описи узбережжя Японії, Сахаліну, Курильської гряди і багатьох інших районів, по яких пролягав їх шлях.

Мореполавці разом зробили близько півтора десятка географічних відкриттів.

Але Крузенштерн і Лисянський не обмежувались відкриттями чисто географічного порядку.

Вони провели всебічне дослідження океанських вод. Їм вдалось вивчити різні течії і відкрити міжпасатні протитечії в Атлантичному і Тихому океанах. Експедиція збирала досить багаті свідчення про прозорість, питому вагу, густину і температуру морської води на різних глибинах, про клімат, тиск атмосфери, припливи і відпливи в різних районах океанів та інші дані, які поклали початок новій морській науці – океанографії, яка вивчає явища природи в Світовому океані і його частинах²⁷.

Дуже багаті колекції, зібрані мореплавцями, супроводжувались детальними описами, вони значно поповнили етнографію, свідчення про країни, в яких побували російські кораблі. В ході подорожі були зібрані і опрацьовані унікальні матеріали про культуру і побут тубільного населення, його соціальне становище, природу, клімат, господарство відвіданих островів, зібрано багато різноманітних колекцій гірських порід, одягу, прикрас, предметів домашнього вжитку, зброї, зроблено певні кроки в установленні торговельно-економічних та дипломатичних стосунків.

Майже трирічна кругосвітня подорож, здійснена екіпажем «Невья» і «Надеждь», мала велике політичне, науково-практичне, стратегічне й економічне значення. Багато років досвід цієї експедиції служив керівництвом до дії і зразком для багатьох мореплавців і учених.

Дбаючи про виконання найкращим чином відповідального завдання, Крузенштерн і Лисянський постійно відчували невидиму моральну підтримку з боку рідних і близьких людей і разом з тим, будучи їм вдячними за це, вони пам'ятали про те, хто вони такі, чийх батьків, чий діти. А тому Юрій Лисянський, як і його керівник, колега і друг Іван Крузенштерн, завжди підтримував зв'язок з батьком і братом, а через них по суті з рідного землею, яка його породила. І це почуття, цей незримий зв'язок з нею, пам'ять про неї неспроможні були стерти ні час, ні простір, ні обставини. Юрій виявився гідним сином українського народу.

Крузенштерн і Лисянський за здійснення цього круїзу були удостоєні звання капітана другого рангу, обидва нагороджені орденами Святого Володимира 3-го ступеня, премійовані по 3 тисячі карбованців кожний, а також отримали пожиттєву пенсію. Екіпаж «Невья» подарував Лисянському золоту шпагу з вигравіюваним на ефесі написом: «Подяка команди корабля «Нева».

Батька на цей час уже не було в живих. Брат Ананій служив на ескадрі Д.М. Сенявіна на Чорному морі. Ю.Лисянський вирішив залишитися в Петербурзі і зайнятися підготовкою до видання опису своєї подорожі.

Пізніше, 1810 р., Ю.Лисянському було вручено персональну медаль з гравюрою «Невья» і написом: «1803-1806. За путешествие вокруг света». 1827 р. йому даровано «Дворянську грамоту від

Санкт-Петербурзької губернії» і нагороджено «Гербом роду Лисянських». Таким чином, лише наприкінці життя Ю. Лисянський отримав дворянський титул.

Після повернення з кругосвітньої подорожі Ю. Лисянський деякий час служив на Балтиці, а 1809 р., посилаючись на незадовільний стан здоров'я, подав у відставку. Тепер він зайнявся підготовкою до видання свого твору. Твір, крім детального журналу всього плавання, містив опис Маркізьких і Сандвічевих (Гавайських) островів, російських колоній на Кадьяку і Сітке й становища корінного населення цих американських земель, а також опис Кантона і його жителів. Тут були викладені досить цікаві географічні, етнографічні і економічні свідчення. Виняткову цінність являв собою доданий до праці атлас з чотирнадцяти аркушів, зроблений самим автором з незвичайним старанням.

Долаючи серйозні бюрократичні перешкоди та витративши величезну суму власних коштів – 18 500 крб. і затративши на це немало праці, Лисянський видав свою книгу (1812 р.) у відмінному виданні у двох невеликих томах з повним атласом. «Путешествие вокруг света» Лисянського читало багато російських людей з великим інтересом. Чутки про неї проникли за кордон.

1813 р. праця Лисянського була видана в Англії. 1814 р. англійське видання, прекрасно оформлене, вийшло російською і англійською мовами у світ. Успіх книги в Англії перевершив усі сподівання автора.

Окремим виданням побачили світ його карти, схеми, малюнки, зроблені під час подорожі (1812 р.). Юрій Федорович завжди пам'ятав про Україну, про малу батьківщину – про рідний Ніжин – і в роки юності, і в роки зрілості та старості. Доказом цього серед іншого є той факт, що коли 1820 р. там було відкрито гімназію вищих наук, він подарував їй кілька примірників своєї книги, один з яких зберігається в музеї рідкісної книги. Він передав також у бібліотеку гімназії і комплект малюнків й карт, які містяться також у згаданому музеї. Трапилося це 1824 р., коли Лисянський прибув у рідний край більше, ніж через 40 років розлуки з ним²⁸.

Одружений Юрій Федорович був з Шарлотою Карлівною Жандр, баронесою де Брюнольд, яка народила йому за одними даними п'ятеро, за іншими – шестеро дітей. Двоє з його синів обрали військову службу, закінчивши, як і батько, Морський кадетський корпус. Проте невдовзі Олександр перевівся до кавалерії, а Платон дослужився до чину повного адмірала. Служив він на Чорноморському та Балтійському флотах, був редактором «Морського збірника», членом правління Російського товариства пароплавства й торгівлі, багато зробивши для створення парового військового й торговельного флоту Росії²⁹.

Будучи у відставці, Ю. Ф. Лисянський в літній час проживав з сім'єю у сільській місцевості у своєму невеликому маєтку за Гатчиною – Кобріно; у зимові місяці, коли розпочиналося світське життя, родина Лисянських проживала у власному будинку дружини у Московській частині міста. Залишаючись відставним капітаном другого рангу, небагатим російським поміщиком, далеким від усіх видатних подій того часу, Лисянський здебільшого вів тихе, скромне життя, користувався повагою у суспільстві. Досить сказати, що імператор Олександр I був хрещеним батьком його старшого сина Олександра; великий князь Микола Павлович (майбутній Микола II) – хрещеним батьком середнього – Юрія; великий князь Михайло Павлович – молодшого сина Платона³⁰.

Помер Ю. Ф. Лисянський у Петербурзі 26 лютого 1837 р. у віці 64 років. Поховали його на Тихвинському цвинтарі Олександрівсько-Невської лаври. У 30-і роки ХХ ст. його прах був перенесений до Некрополя майстрів мистецтв³¹.

У 1973 р. з нагоди 200-ліття від дня його народження неподалік від будиночка, де проживали Лисянські у Ніжині, Юрію Федоровичу було споруджено пам'ятник.

Отже, він повернувся на батьківську вулицю через багато літ і став на віки в камені і бронзі. На пам'ятнику напис: «Першопрохідцю Юрію Федоровичу Лисянському від земляків ...»³². Нарешті він там, куди завше рвався, – в ріднім краю.

Пам'ять Крузенштерна і Лисянського знайшла своє увічнення і в Росії. В Санкт-Петербурзі на Василівському острові поряд з Військово-морським музеєм їм обом установлено пам'ятник як першопроходцям, які здійснили грандіозне плавання навколо Землі³³. Іменем Юрія Лисянського названо один з Гавайських островів, півострів на березі Охотського моря, гору на острові Сахалін³⁴. Пам'ять про цю першу кругосвітню подорож, здійснену Ю.Ф. Лисянським, збережено в багатотомних описах плавання, а також в знаменитому «Атласі Південного моря», складеному і виданому при його безпосередній участі. Наслідки плавання висвітлено у книзі «Подорож навколо світу у 1803-1806 роках на кораблі «Нева»...

¹ Штепа П. Московство. – Львів, 1996.

² Аксіома для нащадків: Українські імена у світовій науці. Збірник нарисів/ Упорядник і передмова О. К. Романчука. – Львівська історико-просвіт. організація «Меморіал», 1992. – С.3.

³ Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т.14. – С.1502.

⁴ Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., переработ. и доп. – М. –СПб, 2001. – С.649.

⁵ 100 великих мореплавателей/ Авадьяева Е. Н., Зданович Л. И. – М., 2004. – С.334.

⁶ Устименко Л., Афанасьев І. Історія туризму. – К., 2005. – С.123.

⁷ Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т.14. – С.147.

⁸ Шевченко В. М. Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник/ З історії вітчизняного туризму: Збірник наук. статей. – К., 1997. – С.16.

⁹ Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С.57-59, 153, 180.

¹⁰ Лисенков О. В. Петербуржец Лисянский Ю. Ф.// Культурные взаимосвязи Петербурга и Украины: Материалы III международного семинара. Дом Европы в Украине. – СПб, 2004. – С.31.

¹¹ Штейнберг Е. Л. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского. – М.: Воениздат 1948. – С.12-13.

¹² Українська радянська енциклопедія. – Т. 14. – С.17.

¹³ Історія міст і сіл української РСР. Чернігівська обл. – К., 2005. – С.426.

¹⁴ Шевченко В. М. Юрій Лисянський ... – С.13.

¹⁵ Штейнберг Е. Л. Вказ.праця. – С.21-22.

¹⁶ Там само. – С.58.

¹⁷ Там само. – С.60.

¹⁸ Там само. – С.77.

¹⁹ Там само. – С.94.

²⁰ Там само. – С.99.

²¹ Там само. – С.16.

²² Там само. – С.115.

²³ Там само. – С.125.

²⁴ Там само. – С.146.

²⁵ 100 великих мореплавателей ... – С.339.

²⁶ Там само. – С.842.

²⁷ Там само. – С.345.

²⁸ Шевченко В. М. Тричі Перший: видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський. – К., 2003. – С. 50.

²⁹ Зоряк О., Голобуцький П. Нащадок українських козаків, капітан Юрій Лисянський, – перший вітчизняний навколосвітній мореплавець// Воєнна історія. – 2006. – № 1-3.

³⁰ Шевченко В. М. Тричі Перший... – С.48.

³¹ Зоряк О., Голобуцький П. Вказ. праця. – 2006. – № 1-3.

³² Головка Д. Ніжинські вишні// Знання та праця. – 1989. – №9. –С. 20

³³ Ємченко М. Земна обручка Юрія Лисянського// Україна. – 1986. – № 49. – С. 17.

³⁴ Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т. 14. – С. 147.

Summary

*Borys Bilets'kyi
(Chernivtsi)*

Ukrainian cossacs Kolumb (1773-1837)

The article focuses on the contribution of Yuriy Lysians'ky, a Ukrainian seaman and scientist in the first round world travelling (1803-1806) on the ship «Neva» and the consequences of this travelling.